

שני סיפוריו של עמוס עוז, "עד מוות"¹ ו"אהבה מאוחרת" שונים מאוד בנושא המרכזי, ברקע, וגם בסגנון. "עד מוות" הוא סיפור "היסטורי", על רקע מסעות הצלב. האציל גיום די-טורון יוצא בראש גדוד קטן למסע אשר יעדו היא ירושלים הקדושה. תולדותיו של מסע זה הן עניינו של הסיפור. אווירה כבדה, דחוסה ומעיקה שורה על תיאור המסע. גורלם של האנשים כפוי עליהם על ידי כוחות חזקים מהם; אין מנוס. הטבע העויין אינו בבחינת חידוש אצל עוז. ב"ארצות התן", ספרו הראשון, היתה הסביבה חדורה כוחות אפלים שדרכם להזיק. יללת התנים הקדמונית, דואבת ומהלכת אימים כאחת, שימשה מוטיב מוסיקת רקע ומקהלה מלווה למתרחש. בדרך כלל עדים אנו לפגיעתו הרעה של האדם באדם. אחת התכונות המאפיינות את כתיבתו של עוז היא הרחבת מעגל השטנה מעבר למימדים האנושיים. הדומם, הצומח והחי – כולם נוטלים חלק בעולם אפל זה וחוכרים יחד על האדם לפגוע בו. דוגמה מובהקת להשקפה זו אפשר למצוא בפרק "מזימה" שברומאן "מקום אחר". הקדרות היא יסוד טבעי ביצירתו של עוז: כאשר היא פגה והעלילה מסתיימת בכי טוב, כמו ב"מקום אחר", הרי ססיוס טוב זה אינו תואם את עיקר העלילה. הסיפורים "עד מוות" ו"אהבה מאוחרת" אף הם אינם עליזים דווקא. הכותרת "עד מוות" כבר יש בה כדי לעורר בקורא הלך רוח ומחשבה שאינם מבושרים טובות. אגב, הצירוף "עד מוות" חביב על הסופר. בסיפור בעל כותרת זו, הגבירה הצעירה לואיזה מבומון, אשתו השניה של גיום די-טורון, (שהיא אינה אלא דמות משנית ברקמת הסיפור) דועכת עד מוות. בשיחה בין חנה למיכאל ב"מיכאל שלי" עונה חנה למיכאל שלא לענין כי סינדרלה רצתה להכעיס עד מוות את האם החורגת והאחיות הרעות (ע' 130). אפשר היה להוסיף. אך כמובן שלא בצירוף שתי המילים כשלעצמן טמון הסוד. בסיפור "עד מוות" מתהדקת תחושת הגורל שאין ממנה מנוס; האנשים צועדים לא לקראת ירושלים, כי אם לקראת המוות, שקרבה לו אל ירושלים שבדימיון.

כל הסיפור כולו מתרחש כאילו על רקע אפור ושחור. אין קרן שמש טובה וזוהרת, נדמה שהערפל נסוך על הכל. ואם יש אור, הרי זה האור הקר, הרע והאכזרי של נוף שלגים: "הלובן המסנוור. הדומיה, הכל נחשף. קומץ נוודים

טרופים. בריחה ארוכה. מלכודת. "הדמויות העיקריות הן שתיים: האציל גיוס די-טורון, שכבר הזכרנו אותו, וקלוד המכונה עקום-הכתף. קיימת אי-בהירות ביחס למעמדו של קלוד זה: הוא "ספק יורש-מאומץ לאדון ספק אוכל-לחם-חסד". כלומר, מעמדו ספק מוגן ע"י החוק ספק מותנה במידת החסד. בהמשך הסיפור מתבררת מידת הקרבה המשפחתית המדוייקת של עקום-הכתף לאציל: אחותו של די-טורון היתה אשתו הראשונה של אביו של קלוד. ואילו קלוד הוא בן האשה השנייה. לקראת סיום העלילה מאמץ לו די-טורון את עקום-הכתף לבן על פי חוקי הכנסיה. אין בפירוט יחסי המשפחה כדי להבהיר את סוג היחסים בין שני אנשים השונים כל כך, האציל הכבד והגלמי חסר כוח ההבעה העצמית השואף לאיזו שלמות רוחנית מתוך חומת הארציות הסוגרת עליו, וקלוד שהמום דבק לא רק בגופו בלבד אלא אף בנשמתו והוא רואה עצמו כמי שהוסמך להביע את אשר די-טורון חושב ולנהל כרוניקה בכתב. אשר למעשה האימוץ, הוא מתרחש כאשר די-טורון הפך לאדם אחר: "הרחמים השתלטו עליו מיום ליום". ואם קלוד לא היה עוצר בו, היה מאמץ עוד מביין משתתפי המסע. מעשה האימוץ, אם כן, הוא כבר שלב בדרך ההתדרדרות (או ההתעלות) אל הכיליון. לגבי הסופר, ממלא קלוד פונקציה מסובכת למדי, חלק מן העלילה מסופר בצורת מובאות מרשימותיו של קלוד. הסופר משיג בדרך זו אפשרות לשקף את הארועים בצורה רב-גונית. יש אמביוולנטיות כבר ברשימותיו של קלוד עקום-הכתף עצמו. הוא מתאר את ההתרחשויות כנוצרי בן התקופה. אולם אופיו רב הניגודים של איש מוזר זה אינו מאפשר לקורא להבין את דבריו כפשוטם. אשר לסופר, הוא כמובן רשאי להסתייג מדיעותיו של קלוד. ואכן הסופר, או מספר הסיפור, יוצר במכוון ריחוק מן הקטעים הללו: הוא מזכיר מידי פעם את נטיותיו השליליות של קלוד וכך הוא מעיר הערות כגון – "בענין אחר מצויים עוד ברשומותיו של שאר-הבשר הזה אי-אלה הגיונות עכורים, מרובי-סתירות, כתובים ברומיה נרגזת ומקושרים ביניהם בשיטה תפלה במקצת." יחד עם זאת, יש שמספר הסיפור מזדהה עם הפרספקטיבה של נושאי הצלב. זאת הוא עושה בדרך השימוש באמצעי פשוט בהחלט: גוף ראשון רבים. עם תחילת העלילה הוא מזכיר את "אדוננו המושיע". ועוד מפוזרים בסיפור משפטים רבים בלשון אנחנו, כגון "קרבים היינו אל מושבות היהודים". בצידם של אלה יש גם משפטים בגוף שלישי, המעריכים את המתרחש מן הצד. כלומר, המספר משאיר עירפול מכוון באשר לכוונותיו ולנטיות לבו.

על היהודים פורץ הזעם האפל של מחפשי הדרך אל האלהים. האציל גיוס די-טורון כבד המחשבה והפה חש "התכוונות עזה סגרירית וטעונה חדווה קרה" כאשר הוא מהרהר בפגישות הצפויות לו עם קהילות היהודים. אמנם קבוצתו של די-טורון מסתבכת גם בקרב קצר עם נוסעי צלב אחרים; אך כאן המצב שונה לגמרי; אחרי המהלומות בא הפיוס. לעיתים מפרט הסופר את המיפגש עם יהודים בודדים, את מסכת העינויים והמוות. ויש שהוא רק מעיר הערה כגון "האדון גיוס די-טורון היה עובר בחבלים נידחים ומנקה היה את קצות החלקה, יהודים של כפר שכוה או פונדק או טחנה חבויה במורדת נחל". מכאן אנו גם לומדים על עליבותו של המסע, שאינו מחיימר כלל לפגוע במרכזי היהודים גדולים, שכן אלה עולים עליו בכוח ובציוד. אגב, כבר בעמוד הראשון של הסיפור אנו קוראים שהאציל יצא לדרכו "בראש גדוד קטן של אריסים עבדים ואנשי-הפקר מאחוזתו". ובכן לא בדיוק אוסף מרשים. גם הסיבות שהניעו את האציל לצאת לדרכו הן לא דווקא נעלות במיוחד; כלומר, מלבד כל הטעמים של קדושה יש גם סיבות כגון "התנוונות הגפנים, הצטמקות האשכולות וחוב כספים ענקי". עם כל ההערות הציניות הללו, אין לומר שנוסעי הצלב מתוארים ללא כל סימפאטיה. הם הרוצחים – אבל הם גם הקרבנות. המסע אל ירושלים, אשר לעולם לא יגיעו אליה, משנה אותם. אין יילחמו ביהודים, והיהודים הסתננו אל בין שורותיהם, חדרו לנשמתם? אין כל חשיבות בדבר אם תהליך זה הוא אמיתי או מדומה, פרי דמיונו של די-טורון או של קלוד. לאחר חיפושים נואשים סבור די-טורון כי הוא גילה את היהודי שחדר לקבוצת נוסעי הצלב. אנדריאס אלוארז, המנגן בחליל, הוא הוא היהודי המבוקש. בצער פונה האציל לאנדריאס ומבשר לו כי הוא חייב להורגו. אך לתדהמתם של משתתפי המסע נופל האציל על הרומח שלו ושם קץ לחייו. ביהודי לא פגע האדון: האם מאהבה? למותר לומר שאין אף צל צילה של הוכחה שאנדריאס באמת היה יהודי.

אם הסיפור "עד מוות" קרוב ל"ארצות התן", הרי הסיפור "אהבה מאוחרת" קרוב ל"מיכאל שלי"; והוא אף מדכא יותר, כשם ש"מיכאל שלי" הוא ספר מדכא יותר מאשר "ארצות התן". אם הסיפור "עד מוות" התרחש כולו בערפל, במרחק, בעבר, הרי ב"אהבה מאוחרת" צורבת שמש בהירה ואכזרית ומסנוורת בתל-אביב של היום. אם ב"עד מוות" היו שלושה מספרים, קלוד עקום-הכתף והמספר המדבר על נוסעי הצלב בלשון "אנחנו" וכן המספר המספר על נוסעי הצלב בגוף שלישי, – הרי ב"אהבה מאוחרת" יש לנו מספר אחד, המוסר את

הדברים בגוף ראשון, ומספר את קורותיו שלו עצמו – שרגא אונגר. שרגא אונגר הוא, לפי הגדרת עצמו, "מרצה זקן, גם נלעג, גם מיותר לגמרי". הוא בן ששים ושמונה. "יחידי, לא אוהב, לא אהוב". הנושא היחיד של הרצאותיו הוא יהדות רוסיה. שרגא אונגר בעצמו הוא יהודי מרוסיה. לפני הרבה שנים הגיע ארצה. בצעירותו, שם, האמין במהפכה הגדולה. הוא היה אפילו חבר המפלגה ובשנים הראשונות זכה שרשימות שלו תודפסנה ב"כוכב האדום". אחר-כך נעצר, נתפסח, והגיע לארץ-ישראל. בארץ-ישראל שרגא אונגר הוא חבר מפלגת הפועלים. בתל-אביב של סוף שנות הששים הוא זוכר שפעם אחת אפילו היה קרוב להיבחר לכנסת, בשנת תש"ט. דרך דיבורו של שרגא אונגר היא כדרך דיבורו של מי ששפת אמו היתה רוסית. (כפי שכבר אמרנו, מספר שרגא אונגר את סיפורו בגוף ראשון, וסגנון הסיפור כולו הוא סגנונו). בנקודה זו שוב מחבלטת יכולתו האמנותית של עמוס עוז. סופר מוכשר פחות היה יוצא כאן ידי חובה בהחלפת "הא" ב"אלף", כמה שגיאות דקדוק בולטות וכדומה. לא כן עוז. שרגא אונגר שלו הוא מעל גמגומים פרימיטיביים מסוג זה. הוא נמצא בארץ כבר עשרות בשנים, הוא אדם משכיל ומקצועי הוא הרצאת הרצאות – אם גם הרצאות מוזרות למדי. על כן איך בלשונו של שרגא אונגר דבר מן הסימנים הנאיביים שהזכרנו. המוצא הרוסי מתבטא בדיבורו בדרך של מנייריזמים, ולא של שגיאות.

שרגא אונגר מתעכב הרבה על תהליך התפוררותו הגופנית. הוא מציין פרטים דוחים ומגעילים. הריקבון שבגופו השתלט אפילו על הדירה התל-אביבית בה הוא גר; כתמי טחב על הקירות וצינור הביוב גולש לעיתים. כמו שנתויו המתרבות ומתגבכות ללא חפץ, כן הולכים ונערמים בדירה עיתונים וכתבי עת דהויים ומצהיבים. וכאן אנו כבר מגיעים לרעיונו העיקרי של שרגא אונגר, רעיון הרודף אותו ולא מרפה ממנו. הלוא על כן הוא אוסף עיתונים ומאזין לכל מהדורות החדשות. החבר אונגר נמצא לא רק על סף ההתפוררות הגופנית אלא אף על סף ההתפוררות הנפשית. קשה לומר אם כבר יצא לגמרי מתחום השפיות או שמא מקרהו עדיין מקרה גבול. סימנים מובהקים של מאורעות אפלים המתרגשים לבוא רואה שרגא אונגר בכל מיני אותות ומופתים. למהדורות החדשות ב"קול ישראל" הוא מאזין לא סתם כך, אלא מנתח את כל הרמזים בפרטים יתרים:

"לדוגמה, הבוקר הכריזה הקריינית מתוך ודאות גמורה: עבדול נאצר למוסקבה נוסע בסוף החודש, נשק מודרני מבקש לקבל מידיהם, אינטריגה פוליטית

לרקוח. אבל לאחר מכן, בצהרים, את הקריינית הזאת בכבוד גדול שלחו הביתה ובמקומה דובר קריין דברים אחרים לגמרי: הידיעות בדבר נסיעתו של עבדול נאצר למוסקבה הוגדרו כמוקדמות. עדיין אין אישור רשמי. לפנות ערב, בביליטיין החדשות של התחנה המסחרית, הודיעו באותו עניין: שר המלחמה המצרי הוא שיעמוד בראש המשלחת למוסקבה. נא. ובכן, הלוא יהיה זה בן אדם אחר לגמרי. לבסוף, מאוחר בלילה, כמו מיסודן נתהפכו כל הידיעות האלה רגליהן למעלה וראשן למטה ---".

כדרכם של אנשים שרעיון אחד מרכזי מנקר במוחם, אין החבר אונגר מבחין בין קטנות לגדולות, בין ספל לעיקר, בין עובדות השייכות לעניין ועובדות שאינן שייכות לעניין. וכן הוא מעוות את הנתונים כדי שיתאימו להשקפתו. הלא אין להניח שהוא באמת אינו יודע כי הקריינים ברדיו מתחלפים, וכי הם אינם אחראים כלל לחדשות אלא מקבלים חומר שנערך עבורם. אולם הוא כבר זנח מזמן את דרך המלך של ההיגיון. הוא עוקב אחר העיתונים, אחר החדשות, רושם לעצמו הערות על כל נקודה חסרת חשיבות אשר נדמה לו כי היא טעונה משמעות מיוחדת, וביתו מתמלא עיתונים עבשים ומותו מתמלא פרטים המונעים בעד מחשבה צלולה.

שרגא אונגר חרד לשלום העם. חזיונות רעים ומרים על תכניות להשמדת ישראל מרחפים לפני עיניו. חזיונות שונים יש לו, מהם מגוחכים ומהם בעלי גדולה אפוקליפטית. כאחרים לפניו, רואה החבר אונגר את השמדת ישראל כצעד ראשון בהתקפה טוטאלית על העולם כולו - אך עיקר דאגתו נתונה כמובן לעמו הוא. וכך מנסה שרגא אונגר להזעיק כנגד הסכנה. הוא מרצה בקיבוצים לפני כמה חברים וחברות מזדקנים הרצאות אשר חוזרות תמיד אל אותו עניין - ובמרכז המפלגה מתחבטים כיצד להיפטר מעונשו של זקן טרדן זה שזכויותיו משכבר הימים שומרות עליו מלהיזרק סתם כך החוצה. הוא כותב למשה דיין ואינו נענה. הוא מבקש למצוא נפש קרובה והולך לבקר את ליובה שהיתה מלווה את הרצאותיו בזמרה, לפני הרבה שנים, בטרם נסדק קולה. ביקור זה אצל ליובה הוא אחד הקטעים העצובים ביותר בסיפור זה שכולו עצב. גם לליובה געוץ פרטי משלה: היא מדברת ללא הפסק על זיהום הסביבה, מגבבת פרטים אבסורדיים, ותוך כדי כך יורדת לחיי בעלה המי-יודע-כמה. וכך מדברים ליובה, שרגא, והוגו, הוא האדון הלועזי, הוא בעלה של ליובה - מדברים כל אחד על נושא אחר ואינם שומעים כלל האחד את השני. לפעמים, כאשר שרגא אונגר חש שאינו מצליח בשום אופן לעורר תשומת לב כלשהי אצל

מישהו, הרי הוא משתקע בהזיות על המלחמה שיש להילחם ברוסים בטרם יהיה מאוחר מדי, בטרם יבצעו את זממם. שוב, לעיתים הזיותיו תמימות מגוחכות, כמו בתכניות להרעיל אחד אחד את גדולי הקרמלין; ולעיתים יש בהן יסוד נורא הוד – כמו בתיאור של מלחמת הטנקים העברים על אדמת הסלאבים. אך שרגא אונגר עדיין שומר על מעט שפיות, ומהזיות אלה חוזר באכזבה ובבהלה אל עולם המציאות.

אך לא די בזאת. בעצם, אוהב שרגא אונגר את הרוסים, את הבולשביקים. אוהב באהבה נכזבת, שהיא על גבול השנאה. הוא נולד ברוסיה. הוא האמין במהפכה. הוא היה פעיל במפלגה בראשית ימיה. וליבו חצוי בין אהבה לשנאה. בהרצאותיו המשונות בקיבוצים, שאיש אינו שש להאזין להן, הוא מצהיר הצהרות אהבה מוסוות לעם הרוסי: "וכי מצוירים אתם בנפשכם, חברים, את עצם המלאנכוליה הזאת. הוא שאמרתי: בוכים בני-אדם רוסיים בכל מקום ומקום. אפילו הבנדיטים בקאטורגה בוכים מרוב פראות וצער. עם גדול ונפלא". יתרה על כך: שרגא אונגר גם מצדיק, במידה מסויימת, את יחס הרוסים ליהודים. או שמא אחרת: כפי שיחסו אל הרוסים אינו יחס של שנאה, אלא יחס של אהבה מוסווית, כן מאמין הוא שכך הדין ביחס לרוסים. אף הם מצידם, בתוך נפשם, אוהבים את היהודי. "דובי הקרח הלבנים אשר נפשם יוצאת אל החרמנים במדבר, אל החולות הנודדים הבורעים בשמש. לבסוף מרוב יגון וגעגועים, מתמלאים הדובים האלה מלאנכוליה פראית עד שהריר נוזל מתוך לועותיהם". ולאחר דברים מסוג זה, בפתיעה, חותם החבר אונגר את דבריו בדרישה להילחם בכל הכוחות כנגד הסכנה האורבת לנו. למעשה, לרגע סבורים היינו, כי יסיים את הרצאתו בדרישת אהבה.

ומה על יוצרו של שרגא אונגר, אשר הגיש לנו את הסיפורים "עד מוות" ו"אהבה מאוחרת" בכפיפה אחת? שרגא אונגר יצא חי כל כך מתחת ידיו, כל מילה ומילה היא במקומה, מלאכת מחשבת, עד שקשה להניח, כי היוצר מסתייג לגמרי מן היצורים שלו. וכך מופיעים בפני הקורא, מעבר למרחק שנים, ימים וארצות, האציל הגלמי גיום די-טורון והמרצה הנלעג החבר שרגא אונגר; ושניהם מושיטים יד זה לזה באהבתם העמוקה הנואשת וההרסנית לאלה שהם מגדירים כאויבים. נראה לי כי עוז הצליח בספרו לשאול כמה שאלות נוקבות ומטרידות; העובדה ששאלות אלו הושמו בפיהן של כמה דמויות מוזרות ותמוהות, אינה גורעת, ואולי אף מוסיפה על חשיבותן.

הערות לאויב אהוב

1. עד מות, סיפור מאת עמוס עוז, הופיע לראשונה ב"קשת" מהדורת סתו תש"ל, 1969.